

Εμμανουήλ Γ. Χαλκιαδάκης

Η εγκατάσταση των Μικρασιατών προσφύγων στο Ηράκλειο και η ανοικοδόμηση του ναού του Αγ. Νικολάου Νέας Αλικαρνασσού

ABSTRACT

THE SETTLEMENT OF THE ASIA MINOR REFUGEES IN HERAKLION AND THE CONSTRUCTION OF ST. NICOLAUS CHURCH IN NEW HALICARNASSUS

This paper examines the forced movement and settlement of the Asia Minor refugees in Crete, specifically in Heraklion, after the Asia Minor Disaster of 1922. It also refers to the construction of St. Nicolaus Church in the new refugee settlement, on the east of the old town of Heraklion, which was named *New Halicarnassus* due to the place of origin of the majority of the refugees (Bodrum – Halicarnassus in Asia Minor). The Church is a benchmark of the history of New Halicarnassus. In this paper, the arrival of the refugees in Heraklion is studied, together with their living conditions and their needs, the construction of the New Halicarnassus settlement and, most of all, the building of the temporary and the permanent church of St. Nicolaus, which was named after the protector saint of Bodrum and built by personal work by the refugees, donations, funds and charity events.

ΛΕΞΕΙΣ ΚΛΕΙΔΙΑ: πρόσφυγες, Μικρασιατική Καταστροφή, Νέα Αλικαρνασσοί, ναός, Άγιος Νικόλαος, Ελευθέριος Βενιζέλος, εικόνα, Μιχαήλ Ελευθεριάδης, π. Νικόλαος Βελισσάριος, Στυλιανός Καρτάκης, Δημήτριος Σαριδάκης

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η ανακοίνωση αυτή αναφέρεται στην αναγκαστική μετακίνηση και εγκατάσταση των Μικρασιατών προσφύγων στην Κρήτη και συγκεκριμένα στο Ηράκλειο μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή, καθώς και στην ανοικοδόμηση της εκκλησίας του Αγ. Νικολάου στον νέο προσφυγικό συνοικισμό ανατολικά της παλιάς πόλεως του Ηρακλείου, ο οποίος πήρε το όνομα *Νέα Αλικαρνασσοί* από τον τόπο προέλευσης των περισσότερων προσφύγων. Ο εν λόγω ναός αποτελεί σημείο αναφοράς για την ιστορία της Νέας Αλικαρνασσοί και αποτέλεσμα της συλλογικής προσπάθειας των κατοίκων του προσφυγικού συνοικισμού. Στην εργασία αυτήν εξετάζεται η άφιξη των Μικρασιατών προσφύγων στο Ηράκλειο, οι συνθήκες διαβίωσής τους, η δημιουργία του συνοικισμού της Νέας Αλικαρνασσοί και κυρίως η δημιουργία του προσωρινού και στη συνέχεια του νεότερου ναού του Αγ. Νικολάου, που πήρε το όνομά του από τον Άγιο προστάτη της Αλικαρνασσοί (Bodrum) της Μικράς Ασίας και ανοικοδομήθηκε με εθελοντική εργασία, δωρεές, εράνους και εκδηλώσεις που στόχευαν στη συγκέντρωση πόρων για την ολοκλήρωση της κατασκευής του.

Για τις ανάγκες αυτής της ανακοίνωσης ιδιαίτερα χρήσιμη αποδείχθηκε η έρευνα στο Ιστορικό Αρχείο της Αρχιεπισκοπής Κρήτης, στο Τμήμα Εφημερίδων και στο Τμήμα Αρχείων της Βικελαίας Δημοτικής Βιβλιοθήκης Ηρακλείου, σε φακέλους του Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών, στον Πολιτιστικό Σύλλογο Νέας Αλικαρνασσοῦ «Η Αρτεμισία» και στη βιβλιοθήκη του Πανεπιστημίου Κρήτης. Επίσης, χρήσιμες για την εργασία αυτή αποδείχθηκαν σημαντικές μελέτες πάνω στους πρόσφυγες του Ηρακλείου που έχουν δημοσιεύσει η Λένα Τζεδάκη-Αποστολάκη (Τζεδάκη-Αποστολάκη 2004, 411-446), η Ευγενία Λαγουδάκη-Σασλή (Λαγουδάκη-Σασλή 2009 και Λαγουδάκη 2009), ο Νίκος Ανδριώτης (Ανδριώτης 1999, 127-136 και Ανδριώτης 2002, 21-32), η Μαρία Ν. Φουντουλάκη (Φουντουλάκη χ.χ.), καθώς και οι μαγνητοφωνημένες συνεντεύξεις που μου παραχώρησαν οι Ειρήνη Μπαλαμούτσου-Κατίκα, Μαρία Κατίκα, Ευαγγελία Προκοπίδου και Αικατερίνη Μπαλαμούτσου, τις οποίες και ευχαριστώ θερμότατα. Ξεχωριστές ευχαριστίες εκφράζω στη δικηγόρο Μαρία Κατίκα για την αμέριστη βοήθειά της στην έρευνά μου, ιδίως σε ό,τι αφορά στο αρχαιολογικό υλικό του πρώην Δήμου Νέας Αλικαρνασσοῦ. Τέλος, ευχαριστίες οφείλω και στον Προϊστάμενο της Βικελαίας Δημοτικής Βιβλιοθήκης και Πρόεδρο της Δ.Ε. του Ιστορικού Αρχείου της Αρχιεπισκοπής Κρήτης Δημήτρη Σάββα, καθώς και στον υπεύθυνο των Αρχείων της Βιβλιοθήκης Στέφανο Γρατσέα για την άδεια έρευνας και τη βοήθειά τους και, τέλος, στον Πολιτιστικό Σύλλογο «Η Αρτεμισία».

Η ΣΥΝΗΘΗΣ ΠΡΑΚΤΙΚΗ ΑΝΟΙΚΟΔΟΜΗΣΗΣ ΝΑΩΝ ΑΠΟ ΤΟΥΣ ΠΡΟΣΦΥΓΕΣ

Η ανοικοδόμηση ναού από τους πρόσφυγες δεν είναι μόνο μία τυπική και αναγκαία επιλογή για την εξυπηρέτηση των λατρευτικών τους αναγκών. Είναι ο κοινός τόπος συνάντησης, το σημείο αναφοράς και ο συνεκτικός ιστορικός δεσμός με τον τόπο προέλευσής τους. Για παράδειγμα στη Νέα Αλικαρνασσοῦ ανοικοδομήθηκε ο ναός του Αγίου Νικολάου, που θύμιζε στους περισσότερους πρόσφυγες τον ομώνυμο ναό της Αλικαρνασσοῦ της Μικράς Ασίας (*Bodrum* όπως ονομαζόταν στα τουρκικά).

Ωστόσο ο ναός αυτός δεν είναι ο μόνος ναός που κατασκευάστηκε από πρόσφυγες και αφιερώθηκε στον ομώνυμο άγιο του τόπου προέλευσής τους. Υπάρχουν πολλά παραδείγματα πανελλαδικά σαν αυτό της Νέας Αλικαρνασσοῦ. Αξίζει να σημειωθεί ότι συνήθως οι πρόσφυγες έφεραν μαζί τους μία εικόνα από την ιδιαίτερη πατρίδα τους, που ήταν αφιερωμένη στον τιμώμενο Άγιο του τόπου προέλευσής τους. Στη συνέχεια έκτιζαν ναό στον νέο οικισμό που δημιουργούσαν στην Ελλάδα, όπου φύλασσαν την εικόνα τιμώντας την ξεχωριστά. Η εικόνα πέρα από τη θρησκευτική της αξία αποτελούσε ένα κειμήλιο από τον τόπο προέλευσής τους, γι' αυτό είχε για τους πρόσφυγες και ιδιαίτερη συναισθηματική και ιστορική αξία. Για παράδειγμα στη Νεάπολη του Δήμου Νεάπολης-Συκεών, στην Κεντρική Μακεδονία, πρόσφυγες έκτισαν στο κέντρο του οικισμού τους τον ναό του Αγίου Γεωργίου εις μνήμη του ομώνυμου ναού στη Νεάπολη της Καπαδοκίας (Νιγδέλης 2016). Στον Περισσό της Νέας Ιωνίας Αττικής ανεγέρθηκε ναός αφιερωμένος στην Αγία Αναστασία εις μνήμη του ομώνυμου ναού στη Μικρά Ασία και εκεί φυλάσσεται η ιερή εικόνα της που έφεραν οι Μικρασιάτες πρόσφυγες από τον ομώνυμο ναό του Χορόσκιοϊ (*Horozköy*), οικισμού Β.Α. της Σμύρνης –επιπλέον οι πρόσφυγες είχαν ιδιαίτερους ιστορικούς δεσμούς με τη λατρεία της Αγίας Αναστασίας (Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών, Αρχείο Προφορικής Παράδοσης, φάκ. Α 25 και φάκ. Α 34).

Ουσιαστικά πρόκειται για μία συνήθη πρακτική των προσφύγων από την Κρήτη μέχρι τη Μακεδονία. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα της Νέας Αλικαρνασσοῦ Ηρακλείου, καθώς οι πρόσφυγες έφεραν μαζί τους την εικόνα του Αγίου Νικολάου. Σε κάποιες περιπτώσεις, μάλιστα, πρόσφυγες δεν έφεραν απλώς μία εικόνα ή λατρευτικά σκεῦη μαζί τους, αλλά και λείψανα αγίων, όπως το σκῆνωμα του Αγίου Ιωάννου του Ρώσου που έφεραν πρόσφυγες από το Προκόπι της Καππαδοκίας στο Νέο Προκόπι Ευβοίας, όπου και έκτισαν τον ομώνυμο ναό (Βερνέζος χ.χ., 7).

Η ΜΙΚΡΑΣΙΑΤΙΚΗ ΚΑΤΑΣΤΡΟΦΗ ΚΑΙ Η ΑΝΑΓΚΑΣΤΙΚΗ ΜΕΤΑΚΙΝΗΣΗ ΠΛΗΘΥΣΜΩΝ

Η Μικρασιατική Καταστροφή, όπως έχει καθιερωθεί στην ελληνική και εν μέρει διεθνή ιστοριογραφία η δολοφονία και ο βίαιος εκτοπισμός εκατοντάδων χιλιάδων Ελλήνων της Μικράς Ασίας ύστερα από την άκαρπη για τους Έλληνες Μικρασιατική Εκστρατεία και την αποτυχία οργανωμένης άμυνας κατά των δυνάμεων του Κεμάλ, οδήγησε στην αναγκαστική μετακίνηση και εγκατάσταση των προσφύγων στην Ελλάδα και απασχόλησε τον ελληνικό και διεθνή τύπο. Όπως ήταν επόμενο, ο τοπικός τύπος του Ηρακλείου αναφερόταν με καθημερινές ανταποκρίσεις στην, όπως την ονομάζει, «τραγωδία της Σμύρνης» (εφ. *Νέα Εφημερίς*, Ηράκλειο, 6 Σεπτεμβρίου 1922, αρ. 2188).

Με τη Μικρασιατική Καταστροφή, τη Συνθήκη της Λοζάνης και τη Σύμβαση Ανταλλαγής των Πληθυσμών, πολλοί μικρασιάτες πρόσφυγες κατέφυγαν στο Ηράκλειο. Οι μουσουλμάνοι του Ηρακλείου ακολούθησαν τον αντίστροφο δρόμο. Στον τοπικό τύπο γίνεται αναφορά στην αναχώρηση μουσουλμάνων από το λιμάνι του Ηρακλείου. Τον Μάιο του 1924 φεύγουν και οι τελευταίοι μουσουλμάνοι. Ενδεικτικό είναι το δημοσίευμα της εφημερίδας *Νέα Εφημερίς*: «Με τὴν ἀναχώρησιν τῆς τελευταίας ἀποστολῆς τῶν ἀνταλλακτῶν Μουσουλμάνων Ἡρακλείου ἐξεκινῶθησαν ἅπαντα τὰ Τουρκικὰ οἰκήματα εἰς τὰ ὅποια θὰ ἐγκαθίσταντο πρόσφυγες. Διὰ τὴν ἐγκατάστασιν τῶν προσφύγων ἐργάζονται ἀπὸ πολλῶν μηνῶν δύο ὑπηρεσίαι. Ἡ ὑπηρεσία τῆς ἀστικῆς ἐγκαταστάσεως καὶ ἡ ὑπηρεσία ἐποικισμοῦ διὰ τὴν ἀγροτικὴν ἐγκατάστασιν τούτων [...]» (εφ. *Νέα Εφημερίς*, Ηράκλειο, 17 Ιανουαρίου 1924, αρ. 2598).

Η ΑΦΙΞΗ ΤΩΝ ΜΙΚΡΑΣΙΑΤΩΝ ΠΡΟΣΦΥΓΩΝ ΣΤΟ ΗΡΑΚΛΕΙΟ

Στο Ηράκλειο κατέφθασαν αρχικά εκατοντάδες και έπειτα χιλιάδες πρόσφυγες, οι οποίοι εγκαταστάθηκαν σε διάφορες περιοχές της πόλης και του νομού. Σύμφωνα με την απογραφή του 1928 το 35% των κατοίκων της πόλης του Ηρακλείου αποτελούσαν Μικρασιάτες πρόσφυγες (Τζεδάκη-Αποστολάκη 2004, 435). Κατά προσέγγιση ο αριθμός των προσφύγων ανήλθε στις 17,5 χιλιάδες. Το 96% των προσφύγων προερχόταν από τη Μικρά Ασία. Οι κυριότεροι τόποι προέλευσης των προσφύγων ήταν οι ακόλουθοι: Αλικαρνασός, Βρύουλα ή Βουρλά, Σμύρνη, Αλάτσατα, Καραμπουρνού, Αϊδίνι, Νύμφαιο, Παλαιά Φώκαια, Κυδωνίες (Αίβαλί), Προύσα, κ.ά. Οι γυναίκες ήταν λίγο περισσότερες από τους άνδρες, ενώ σταδιακά ιδρύθηκαν επτά δημοτικά σχολεία και ορφανοτροφεία για τα προσφυγόπουλα (Λαγουδάκη-Σασλή, 2009, ιζ'-κβ'. Pentzopoulos 1962). Αναλυτικά στοιχεία για τους πρόσφυγες και την αποκατάστασή τους παρέχει και το αρχείο του Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών.

Κατά το πρώτο διάστημα συγκροτήθηκε η Κεντρική Επιτροπή Περιθάλψεως των προσφύγων, που φρόντιζε για τη στέγαση (οι πρόσφυγες αρχικώς φιλοξενήθηκαν σε δημόσια κτίρια και ναούς), τον επισιτισμό, την υγειονομική περίθαλψη και την επίλυση των καθημερινών προβλημάτων τους. Με τη βοήθεια της Κοινωνίας των Εθνών και τη δημιουργία της Επιτροπής Αποκατάστασης Προσφύγων (Ε.Α.Π.) προχώρησε η αστική και αγροτική αποκατάστασή τους με την παροχή στέγης στις πόλεις και στέγης και καλλιεργήσιμων εκτάσεων στην ύπαιθρο. Στο πλαίσιο αυτό έγινε προσπάθεια να ασχοληθούν οι πρόσφυγες με επαγγέλματα συναφή με αυτά που είχαν στον τόπο προέλευσής τους, στόχος που τις περισσότερες φορές δεν επιτεύχθηκε. Επίσης έγινε προσπάθεια οι πρόσφυγες που προέρχονταν από τον ίδιο τόπο προέλευσης να εγκαθίστανται στην ίδια περιοχή προκειμένου να υπάρξει συνοχή και να επιτευχθεί η καλύτερη προσαρμογή τους, χωρίς πάντα να συμβαίνει αυτό (Κοινωνία των Εθνών 1997, 18-20, Pentzopoulos 1962). Έτσι παραχωρήθηκαν πολλές μουσουλμανικές εκτάσεις στην πόλη του Ηρακλείου και ιδρύθηκαν οι συνοικισμοί Νέας Αλικαρνασσού, Νέων Βρουύλλων και Νέων Κλαζομενών (Τζεδάκη 2004, 437).

Χαρακτηριστική είναι η μαρτυρία της Ειρήνης Μπαλαμούτσου-Κατίκα: «[...] Οι γονείς μου ήρθαν το 1922 στο Ηράκλειο. Ούτε σπίτι ούτε πίστη... Ήρθαν με έξι παιδιά το '22 και προστέθηκαν και εγώ το 1924. Η οικογένεια ήρθε στην Αλικαρνασσό και κάθεται στο τούρκικο σχολείο και εκεί βάλαν (sic) καζάνι και πήγαινε για νερό σε ένα διπλανό πηγάδι... Πήγαινε η μαμά μου να πάρει νερό [από το πηγάδι], ο Τούρκος ήταν από τους ανταλλάξιμους. Της λέει: “Κερά Στέλλενα (sic), επειδή έχεις παιδιά, εμείς έχει έρθει διαταγή να φύγουμε. Έλα εσύ [να μείνεις στο σπίτι μου] που αν γυρίσω να το βρω περιποιημένο...”, και η οικογένεια πήγε εκεί. Ο μπαμπάς μου [ήταν] εργατικός... έκανε μία βόλτα να δει πού μπορεί να βρει κάτι, έστω χόρτα, και πήγε προς τον Καρτερό. Εκεί βρίσκει έναν μπάρμπα και του λέει [ο μπάρμπα]: “τι γυρεύεις επαέ (sic); ...Επαέ δεν έχει πράγμα”. Του λέει [ο μπαμπάς μου]: “Μου δίνεις αυτή τη γη να την καλλιεργήσω που έχω παιδιά;” “Πάρ’ την...”. Και εκεί τα επτά καλά του Θεού... [αργότερα] ... με βαπτίζει αυτός ο μπάρμπα. Ο πατέρας έγινε γεωργός. Πήρε την προσφυγική αποκατάσταση με κλήρο από τον Καρτερό... Ο πατέρας μου ήρθε με έξι παιδιά... Με τη μάνα μου ήρθε από τη Σμύρνη για τη Χίο... Δεν φτάνει όλη αυτή η κακομοιριά βρέθηκα [γεννήθηκα] και εγώ... 13 παιδιά έκανε η μάνα μου και πέθαναν τα περισσότερα και μείναν έξι αγόρια και [εγώ] επτά» (μαγνητοφωνημένη συνέντευξη της Ειρήνης Μπαλαμούτσου-Κατίκα στον γράφοντα, Ηράκλειο, 8 Σεπτεμβρίου 2017).

Η ΔΗΜΙΟΥΡΓΙΑ ΤΟΥ ΟΙΚΙΣΜΟΥ ΤΗΣ ΝΕΑΣ ΑΛΙΚΑΡΝΑΣΣΟΥ ΣΤΟ ΗΡΑΚΛΕΙΟ

Στην περιοχή της Νέας Αλικαρνασσού, που ονομάστηκε έτσι σε ανάμνηση της Αλικαρνασσού της Μ. Ασίας, δημιουργήθηκε ήδη από το 1924 ένας πρόχειρος προσφυγικός συνοικισμός, όπου ανεγέρθηκαν κατοικίες. Συγχρόνως κατέφθασαν πρόσφυγες κυρίως από την Αλικαρνασσό της Μ. Ασίας (Τζεδάκη-Αποστολάκη 2004, 437). Μέχρι το 1925 είχαν κατασκευαστεί 300 οικίες για να στεγάσουν τους πρόσφυγες (Περισυνάκης κ.ά. 2010, 117) και αργότερα ελήφθησαν μέτρα (το 1932) και για την ύδρευσή τους (Σπανάκης 1981, 137-138). Το 1926, ύστερα από αίτημα των κατοίκων, ο οικισμός αναγνωρίστηκε ως κοινότητα. Σύμφωνα με σχετικό διάταγμα στην *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*: «[...] Άναγνωρίζεται έν τῷ νομῷ Ἡρακλείου τῆς Κρήτης

ώς κοινότης ὁ ἐκ προσφύγων μόνιμος συνοικισμὸς Νέα Ἀλικαρνασσὸς καὶ μὲ ἔδραν τὸν ὀμώνυμον συνοικισμὸν. [...]» (Φ.Ε.Κ. Α', 186/1926, 1487).

Στη συνέχεια πραγματοποιήθηκαν τοπικές εκλογές και πρώτος πρόεδρος αναδείχθηκε ο δικηγόρος Μιχαήλ Ελευθεριάδης, που έφερε το πρώτο ατμόπλοιο στο Ηράκλειο με το όνομα «Αλικαρνασσός». Με αυτό κατέφθασαν πολλοί πρόσφυγες στην Κρήτη (Λαγουδάκη 2009, 148).

Η επιλογή της θέσης της εγκατάστασης των Μικρασιατών προσφύγων της Αλικαρνασσού οφείλεται κατά μία άποψη στον Μιχαήλ Ελευθεριάδη, ο οποίος επίσης προερχόταν από την Αλικαρνασσό της Μικράς Ασίας. Ο Ελευθεριάδης υπήρξε συνεργάτης του Ελευθερίου Βενιζέλου και του ζήτησε την άδεια να μεταφερθούν οι πρόσφυγες της Αλικαρνασσού στην Ελλάδα. Εν πρώτοις τους προτάθηκε μία περιοχή στην Αθήνα κοντά στην Ομόνοια. Θεωρείται ότι ο ίδιος αντιπρότεινε τη σημερινή περιοχή της Αλικαρνασσού Ηρακλείου, διότι του θύμιζε την ιδιαίτερη πατρίδα του. Επιπλέον εκεί υπήρχαν τουρκικές οικίες που εγκαταλείφθηκαν από τους Κρήτες μουσουλμάνους με την ανταλλαγή των πληθυσμών, όπου μπορούσαν να μείνουν αρκετοί πρόσφυγες. Από την Αλικαρνασσό μεταφέρθηκαν μέσω των Δωδεκανήσων, της Χίου και της Μυτιλήνης στο Ηράκλειο, αρκετοί από αυτούς με το πλοίο «Αλικαρνασσός», και δημιούργησαν τον προσφυγικό συνοικισμό.

Πρόεδρος της κοινότητας διορίστηκε από τον Βενιζέλο ο Ελευθεριάδης. Ήταν αυτός που τον υποδέχθηκε κατά την επίσημη επίσκεψή του στον προσφυγικό συνοικισμό το 1927. Κατά μία άποψη, ο Ελευθεριάδης την περίοδο της ανταλλαγής των πληθυσμών πληροφορήθηκε εγκαίρως το σχέδιο του Κεμάλ για τη δολοφονία των Ελλήνων της Αλικαρνασσού χάρη στη γνωριμία του με έναν Τούρκο στρατηγό. Λόγω αυτού ακολούθησε άλλη διαδρομή, σώζοντας του συμπατριώτες του από βέβαιο θάνατο. Το 1938, καθώς ήταν βενιζελικός, εξορίστηκε στη Βηρυτό, όπου και πέθανε (Φουντουλάκη χ.χ., 30, 31, 32, 34).

Οι πρόσφυγες έμειναν στον πρόχειρο οικισμό, έκτισαν οικίες αφού γκρέμισαν ορισμένα από τα σπίτια των Κρητών μουσουλμάνων που αποχώρησαν, και δημιούργησαν τρεις διαφορετικούς οικισμούς: τα «Γεωργικά» για την αποκατάσταση των προσφύγων που ασχολούνταν με τη γεωργία, τα «Αστικά» για την αποκατάσταση όσων προσφύγων ήταν ελεύθεροι επαγγελματίες και τεχνίτες, και τα «Θαλασσινά» για όσους ασχολούνταν με την αλιεία (Φουντουλάκη χ.χ., 31, 34). Οι δυσκολίες, βέβαια, που συνάντησαν οι πρόσφυγες ήταν πολλές, μεταξύ των οποίων οι δυσχερείς καιρικές συνθήκες και οι πρόχειρες συνθήκες διαβίωσης. Χαρακτηριστικό είναι το άρθρο της *Νέας Εφημερίδος*, σύμφωνα με το οποίο το 1925 λόγω μίας έντονης καταιγίδας πολλές οικίες πλημμύρισαν με αποτέλεσμα από τη μία οι κάτοικοι της Νέας Αλικαρνασσού να κατηγορήσουν την εργολάβο εταιρεία που κατασκεύασε τον συνοικισμό και από την άλλη η εταιρεία να θεωρεί ότι επιτέλεσε το καθήκον της, μια και τις περισσότερες κατοικίες του νέου οικισμού τις κατασκεύασαν τεχνίτες και οι ίδιοι οι κάτοικοι της Νέας Αλικαρνασσού με τη συνδρομή και τα οικοδομικά υλικά που τους παραχώρησε η κατασκευαστική εταιρεία (εφ. *Νέα Εφημερίς*, Ηράκλειο, 13 Οκτωβρίου 1925, αρ. 3160).

Η ΔΗΜΙΟΥΡΓΙΑ ΤΟΥ ΑΡΧΙΚΟΥ ΝΑΟΥ ΤΟΥ ΑΓ. ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΚΑΙ ΤΗΣ ΕΝΟΡΙΑΣ ΤΗΣ ΝΕΑΣ ΑΛΙΚΑΡΝΑΣΣΟΥ

Μεταξύ άλλων οι πρόσφυγες έκτισαν σχολείο (αργότερα την Ηροδότεια Σχολή) και την αρχικά ξύλινη εκκλησία, την επονομαζόμενη «παράγκα», με πρόχειρα υλικά προκειμένου να

εξυπηρετήσουν το συντομότερο δυνατόν τις λατρευτικές τους ανάγκες. Όμως ο ναός αυτός δεν ήταν ένας χώρος απλώς για την εξυπηρέτηση των θρησκευτικών τους αναγκών. Ήταν κοινός τόπος όλων των Μικρασιατών προσφύγων που τους θύμιζε τον ομώνυμο ναό του τόπου προέλευσης των περισσοτέρων. Εκτός από σημείο μνήμης αποτελούσε και σημείο αναφοράς που σύνδεε το παρελθόν τους με το παρόν και το μέλλον τους στην Κρήτη και, ειδικότερα, στη Νέα Αλικαρνασσό από όπου κατάγονταν οι περισσότεροι από τους πρόσφυγες. Γι' αυτό και ο ναός ήταν αφιερωμένος στον Άγιο Νικόλαο, όπως ήταν και ο ναός της πόλης της προέλευσής τους (Πετρούμι – Bodrum), που κατασκευάστηκε πριν από τρεις περίπου αιώνες.

Αξίζει να σημειωθεί η νοσταλγία των προσφύγων για τον τόπο καταγωγής τους και η ελπίδα πως κάποτε θα ξαναγυρίσουν ή θα δουν τους δικούς τους ανθρώπους που είχαν χάσει. Χαρακτηριστικά είναι τα όσα αναφέρει σε συνέντευξή της η Ευαγγελία Προκοπίδου: «[...] [οι πρόσφυγες] ήταν πολύ δεμένοι... Ήταν οι δεσμοί τους πάρα πολύ στενοί και οι πιο πολλοί θέλανε να πάνε να δούνε τον τόπο που γεννήθηκαν [...]. Τη δεκαετία του '50 σε όλη την οδό Ηροδότου και την Αρτεμισίας κάθονταν όλη τη νύκτα σε ένα σκαμνάκι και έβλεπαν τη θάλασσα και περίμεναν μήπως έρθει το καράβι και δουν τους δικούς τους ανθρώπους [που είχαν χάσει]» (μαγνητοφωνημένη συνέντευξη της Ευαγγελίας Προκοπίδου στον γράφοντα, Ηράκλειο, 8 Σεπτεμβρίου 2017). Αξίζει να σημειωθούν και όσα αναφέρει η Μαρία Κατίκα για τον πατέρα της σε συνέντευξη που παραχώρησε το 2004: «[...] Ρώτησε τον μπαμπά (Κατίκα) μία δημοσιογράφος: “Πήγατε κ. Κατίκα ποτέ πίσω;” “Όχι παιδί μου.” “Γιατί;” “Γιατί πονώ ακόμα...”» (μαγνητοφωνημένη συνέντευξη της Μαρίας Κατίκα στον γράφοντα, Ηράκλειο, 8 Σεπτεμβρίου 2017).

Εκτός από τα έθιμα και τις παραδόσεις τους οι πρόσφυγες έφεραν μαζί τους κειμήλια, εκκλησιαστικά σκεύη και εικόνες, όπως την εικόνα του Αγίου Νικολάου πάνω στην οποία, κατά την παράδοση, ορκίστηκε ναύαρχος στα Ψαρά ο πυρπολητής Κωνσταντίνος Κανάρης, ενώ πάνω στην εικόνα είναι ευδιάκριτα τα σημάδια από σφαίρα που δέχτηκε την περίοδο της Ελληνικής Επανάστασης (εφ. *Ανόρθωσις*, Ηράκλειο, 16 Σεπτεμβρίου 1927, αρ. 1764, Περισυνάκης κ.ά. 2010, 117). Χαρακτηριστικό είναι το δημοσίευμα της εφημερίδας *Αλικαρνασσός*, σύμφωνα με το οποίο η εφημερίδα «[...] έγνώρισε εις τούς άπανταχοῦ Ἀλικαρνασσεῖς καὶ εις τούς ξένους τὴν μεγάλην Ἱστορικὴν ἀξίαν τῆς εἰκόνης τοῦ Ἁγ. Νικολάου, τὸν Ἁγ. Νικόλαον, τὸν Ψαριανόν, τὸν Ἁγ. Νικόλαον τοῦ Κανάρη τοῦ πυρπολητοῦ τῆς Καπιτάνας [...].» (εφ. *Αλικαρνασσός*, Αθήνα, 3 Μαΐου 1953, αρ. 7). Κατά τη διάρκεια της Επανάστασης λέγεται ότι Τούρκοι είχαν αρπάξει την εικόνα από τα Ψαρά και στη συνέχεια την πούλησαν σε κάποιον ιερέα από την Αλικαρνασσό με το όνομα παπα-Γιώργης (Λαγουδάκη 2009, 224). Οι Ψαριανοί θεωρούσαν ότι η εικόνα τούς ανήκε και ήθελαν να την πάρουν πίσω στο νησί τους. Γι' αυτό και τα πρώτα χρόνια από την άφιξη και την εγκατάσταση των Μικρασιατών προσφύγων στο Ηράκλειο η εικόνα δεν φυλασσόταν σε ένα σταθερό μέρος, αλλά κάθε βράδυ σε διαφορετικό τόπο, προκειμένου να μην μπορεί να εντοπιστεί. Σημαντικός ήταν και ο ρόλος στη φύλαξη της εικόνας της μοναχής Κατίνας Καρπαθάκη (Περισυνάκης κ.ά. 2010, 117).

Σύντομα οι πρόσφυγες συγκρότησαν το «Σύνδεσμο Μικρασιατών Προσφύγων Νομού Ηρακλείου» για την επίλυση των προβλημάτων και τον συντονισμό των προσφύγων. Η μέριμνα της τοπικής εκκλησίας για τους πρόσφυγες εντός και εκτός του Ηρακλείου ήταν τέτοια, που

ο «Σύνδεσμος Μικρασιατών Προσφύγων Ηρακλείου» εξέφρασε την ευγνωμοσύνη του για τις ενέργειες του Μητροπολίτη Κρήτης υπέρ των προσφύγων αδελφών τους (Ι.Α.Ι.Α.Κ. αρ. εγγρ. ΑΛ. 12.548). Μαζί συγκρότησαν την «Αστογεωργική Ομάδα Προσφύγων Αλικαρνασσέων Ηρακλείου Κρήτης». Με έγγραφό τους στις 10 Μαρτίου του 1926, περισσότερες από 300 οικογένειες προσφύγων της Νέας Αλικαρνασσοῦ ζήτησαν από τον Μητροπολίτη Κρήτης Τίτο να αναγνωρίσει ως εφημέριο της κοινότητάς τους τον νεοαφιχθέντα ιερέα Νικόλαο Βελισσάριο, που έφτασε στο Ηράκλειο από τα Δωδεκάνησα, όπου είχε καταφύγει. Επισημαίνουν, μάλιστα, ότι ο εν λόγω ιερέας υπήρξε ο μόνος διασωθείς από την «παλαιά τους γενέτειρα» (Ι.Α.Ι.Α.Κ. αρ. εγγρ. ΑΛ. 12.663).

Ιδιαίτερα σημαντικό είναι το γεγονός πως οι πρόσφυγες χρησιμοποιούν ως τοπωνύμιο το νέο όνομα του οικισμού τους «Νέα Αλικαρνασσός» και πως το έγγραφο υπογράφεται μεταξύ άλλων και από τον πρόεδρο του Δ.Σ. της Ομάδας των Προσφύγων, Μιχαήλ Ελευθεριάδη. Άμεση ήταν η απάντηση του Μητροπολίτη Κρήτης Τίτου. Με το υπ' αριθ. 240/120 έγγραφο της 12ης Μαρτίου 1926 διορίστηκε ο ιερέας Νικόλαος Βελισσάριος κανονικός εφημέριος του συνοικισμού Νέας Αλικαρνασσοῦ (Ι.Α.Ι.Α.Κ. αρ. εγγρ. ΑΛ. 12.664). Ο πατέρας Νικόλαος Βελισσάριος υπήρξε ένας από τους 11 πρόσφυγες ιερείς που κατέφθασαν στο Ηράκλειο μέχρι τον Μάρτιο του 1926 (Ι.Α.Ι.Α.Κ. αρ. εγγρ. ΑΛ. 12.695). Η ίδια αρχειακή έρευνα φαίνεται να υποδηλώνει πως στη Νέα Αλικαρνασσοῦ λειτουργούσε και κατηχητικό σχολείο (Ι.Α.Ι.Α.Κ. αρ. εγγρ. ΑΛ. 22.186/α).

Μέχρι τον Ιανουάριο του 1927 οι προσφυγικοί συνοικισμοί Ν. Αλικαρνασσοῦ, Αγ. Ιωάννου, Φορτέσας, Κατσαμπά και Ατσαλένιου είχαν δική τους ενορία και συνεπώς δικό τους ναό, έστω και προσωρινό (Ι.Α.Ι.Α.Κ. αρ. εγγρ. ΑΛ. 13.438). Ο πρώτος ναός που κατασκευάστηκε στο Ηράκλειο από τους πρόσφυγες ήταν ο ναός της Παναγίτσας στον Μασταμπά.

Οι πρόσφυγες της Αλικαρνασσοῦ δεν ήταν οι μόνοι που προσπάθησαν να κατασκευάσουν τον δικό τους ναό. Χρήματα δεν υπήρχαν και η κατασκευή του ναού στηρίχθηκε σχεδόν αποκλειστικά στην προσωπική τους εργασία και στην οικονομική συνδρομή όσων χριστιανών είχαν την οικονομική δυνατότητα και τη θέληση να βοηθήσουν. Χαρακτηριστικό είναι το έγγραφο που απόκειται στο Ιστορικό Αρχείο της Αρχιεπισκοπής Κρήτης και αναφέρεται στη δημιουργία ναού στον προσφυγικό συνοικισμό του Κατσαμπά. Δυστυχώς δεν εντοπίστηκε παρόμοιο έγγραφο για τον ναό του Αγ. Νικολάου Νέας Αλικαρνασσοῦ, αλλά οι αναλογίες που μας επιτρέπουν οι συγκρίσεις των καταστάσεων μάς οδηγούν στην άποψη πως ενδεχομένως να υπήρχε έγγραφο ή προφορική πρόσκληση του Μητροπολίτη Κρήτης Τίτου με παρόμοιο περιεχόμενο, μια που η τοπική εκκλησία ενθάρρυνε τέτοιες προσπάθειες. Το έγγραφο του Μητροπολίτη Κρήτης αναφέρει τα εξής: «Εν τῷ Προαστείῳ τοῦ Ἡρακλείου Κατσαμπά ἐγκαταστάθησαν 300 οἰκογένειαι τῶν ἀδελφῶν προσφύγων, αἱ ὁποῖαι στεροῦνται Ἱεροῦ Ναοῦ διὰ τὴν τέλει τῶν Θρησκευτικῶν καθηκόντων αὐτῶν. Πρὸς πληρῶσιν τῆς ἀνάγκης ταύτης ἀπεφάσισαν νὰ οἰκοδομήσουν Ἱερὸν Ναὸν ἐπ' ὀνόματι τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου διὰ συνεισφορῶν καὶ προσωπικῆς ἐργασίας. Ἄλλὰ ὀλίγοι ὄντες καὶ πτωχοὶ ἀδυνατοῦσι νὰ φέρωσιν εἰς πέρας τὸ ἱερὸν τοῦτο ἔργον ἄνευ τῆς προαιρετικῆς συνδρομῆς τῶν εὐσεβῶν Χριστιανῶν τὴν ὁποίαν περιέρχεται ὁ κομιστὴς τοῦ παρόντος Αἰδεσιμώτατος Πατῆ Πλουτάρχου Πιπερόπουλος ἐξαιτούμενος [...]». Στη συνέχεια ο Μητροπολίτης Κρήτης Τίτος συνιστά σε ὅποιον επιθυμεί να συνεισφέρει τον οβολόν του στην εκτέλεση αυτού του «ιερού», ὅπως το αποκαλεί, έργου (Ι.Α.Ι.Α.Κ. αρ. εγγρ. ΑΛ. 13.687).

Τον Σεπτέμβριο του ίδιου έτους ο Μητροπολίτης Κρήτης Τίτος σε επιστολή του προς την Ενοριακή Επιτροπή Νέας Αλικαρνασσοῦ, την καλεί να τηρήσει βιβλία γεννήσεων και βαπτίσεων και της παρέχει τις σχετικές οδηγίες (Ι.Α.Ι.Α.Κ. αρ. εγγρ. ΓΕΝ.-ΒΑΠΤ. 159).

Το 1927 επισκέφθηκε τον προσφυγικό οικισμό της Νέας Αλικαρνασσοῦ ο Ελευθέριος Βενιζέλος. Χαρακτηριστικό είναι το δημοσίευμα της εφημερίδας *Ανόρθωσις*, στην οποία μεταξύ άλλων επισημαίνεται η ένθερμη υποδοχή των κατοίκων και η επιδοκιμασία του Βενιζέλου προς τους πρόσφυγες για την πρόοδο του συνοικισμού τους και τη δημιουργία σχολείου και εκκλησίας. Αναλυτικά αναφέρεται στο ίδιο δημοσίευμα: «[...] Χθές τὴν πρωΐαν ὁ κ. Βενιζέλος συνοδευόμενος ὑπὸ τοῦ κ. Δημάρχου, τοῦ κ. Πολυχρονίδου καὶ τοῦ κ. Μηνᾶ Γεωργιάδου ἐπεσκέφθη τὸν συνοικισμόν τῆς Νέας Ἀλικαρνασσοῦ παρὰ τῶν κατοίκων τῆς ὁποίας ἔτυχε θερμοτάτης ὑποδοχῆς. Τὸ αὐτοκίνητον τοῦ κ. Βενιζέλου ἐραίνετο μὲ ἄνθη ἐνῶ ὁλος ὁ συγκεντρωμένος κόσμος ἐζητοκραύγαζε ζωηρῶς. Ὁ κ. Πρόεδρος ἐξεφράσθη μετὰ θαυμασμοῦ διὰ τὴν πρόοδον τὴν ὁποίαν ἐπετέλεσαν οἱ κάτοικοι τοῦ νεοσυστάτου αὐτοῦ συνοικισμοῦ, κατορθώσαντες ν' ἀνεγείρουν ἐξ ἰδίων ἐκκλησίαν καὶ σχολεῖον. Συνεχάρη δὲ διὰ τοῦτο τὸν πρόεδρον τῆς κοινότητος κ. Ἐλευθεριάδην. [...]» (εφ. *Ανόρθωσις*, Ηράκλειο, 16 Σεπτεμβρίου 1927, αρ. 1764).

Σε ἄλλη στήλη της εφημερίδας επισημαίνονται τα ἀκόλουθα για τὴν επίσκεψη του Βενιζέλου και της συζύγου του: «Ὁ κ. Βενιζέλος κατὰ τὴν χθεσινὴν ἐπίσκεψίν του εἰς τὴν κοινότητα Ἀλικαρνασσοῦ ἔγινε δεκτὸς μετ' ἀκρατήτου ἐνθουσιασμοῦ. Ἡ κοινότης προσέφερεν εἰς τὸν κ. Πρόεδρον μίαν ὡραίαν εἰκόνα του. Ὁ κ. Βενιζέλος ἐδέχθη εὐχαρίστως τὴν προσφορὰν καὶ ἀφοῦ ἔθεσεν ἐπὶ τῆς εἰκόνας τὴν ὑπογραφὴν του, ἐδώρησεν αὐτὴν ὡς κειμήλιον, εἰς τὴν κοινότητα. [...] Εἰς τὴν κυρίαν Βενιζέλου ἐδωρήθη ἓνα παλαιὸν λυχνάρι. Ἡ κυρία Προέδρου ἔμεινε πολὺ εὐχαριστημένη ἐκ τῆς δωρεᾶς αὐτῆς» (στο ἴδιο).

Τον Βενιζέλο και τὴ σύζυγό του Ἐλενα υποδέχτηκε μεταξύ ἄλλων ο σύζυγος της Ειρήνης Μπαλαμούτσου-Κατίκα, Νίκος Κατίκας. Η ἴδια αναφέρει στη συνέντευξη που παραχώρησε: «[...] Στα εγκαίνια του 1ου Δημοτικῶ Σχολείου ἦρθε ο Βενιζέλος... Ο καλύτερος μαθητὴς ἦταν ὁ ἄνδρας μου ο Νίκος ο Κατίκας, ἀλλὰ ἀτημέλητο παιδί [λόγω φτώχειας], οἱ δασκάλες τοῦ πήρανε κάλτσες, παπουτσάκια, το ντύσανε και [υποδέχτηκε τὴν Ἐλενα Βενιζέλου]» (μαγνητοφωνημένη συνέντευξη της Ειρήνης Μπαλαμούτσου-Κατίκα στον γράφοντα, Ηράκλειο, 8 Σεπτεμβρίου 2017). Η κυρία Μαρία Κατίκα επιβεβαιώνει το γεγονός: «[...] Ο πατέρας μου Νίκος Κατίκας ἔδωσε τὴν ἀνθοδέσμη στὴν Ἐλενα Βενιζέλου [ὅταν ἦταν] 11 χρονῶν [...]» (μαγνητοφωνημένη συνέντευξη της Μαρίας Κατίκα στον γράφοντα, Ηράκλειο, 8 Σεπτεμβρίου 2017).

Ὁ ἴδιος ο Βενιζέλος εκφράζει τὴν ικανοποίησή του για τὴν ἐπίσκεψή του στον προσφυγικό οικισμό της Νέας Αλικαρνασσοῦ. Σε πρωτοσέλιδο της εφ. *Ανόρθωσις* ἀναφέρει τα εξῆς μεταξύ ἄλλων: «Ἰδιαιτέραν ὄλως εὐχαρίστησιν ἠσθάνθην κατὰ τὴν σημερινὴν ἐπίσκεψίν μου εἰς τὸν συνοικισμόν τῆς Ἀλικαρνασσοῦ. Εἶναι συγκινητικώτατον τὸ θέαμα τῆς ἐργασίας ἢ ὁποία συνετελέσθη εἰς τὸν συνοικισμόν αὐτόν. Καὶ τὸ πῶς τόσον ὀλίγοι ἄνθρωποι εἰς τόσο μικρὸν διάστημα χρόνου κατῴρθωσαν νὰ κάμουν τὸ σχολεῖον καὶ τὴν ἐκκλησίαν των ἐξ ἰδίων πόρων ἐνῶ ἐπίσης ἐξ ἰδίων μεριμνοῦν περὶ τῆς ὀδοστρωσίας των, χωρὶς νὰ περιμένουν ἀπὸ τὸ κράτος ἢ ἀπὸ κανένα ἄλλον νὰ πληρώσῃ τὰς ἀνάγκας των [...]» (εφ. *Ανόρθωσις*, Ηράκλειο, 16 Σεπτεμβρίου 1927, αρ. 1764).

Εκτός από την επίσκεψη Βενιζέλου στη Νέα Αλικαρνασσό, στον τύπο της εποχής δημοσιεύτηκε πρόσκληση συμμετοχής των πιστών ενόψει της εορτής του Αγίου Νικολάου Νέας Αλικαρνασσοῦ, την 6η Δεκεμβρίου. Ο εορτασμός συνετελέσθη στον παλιό ξύλινο ναό που κατασκευάστηκε το 1927 με πρόχειρα υλικά, γνωστός και ως «παράγκα». Χαρακτηριστικά αναφέρει σε συνέντευξή της η κυρία Ειρήνη Μπαλαμούτσου-Κατίκα: «[...] Η παράγκα... έγινε μόλις ήρθαν οι πρόσφυγες με ιερέα τον Βελισσάριο [για πολλά χρόνια οι άνθρωποι εκκλησιάζονταν στην παράγκα]. Ήρθε η Κατοχή γκρεμίζεται...» (μαγνητοφωνημένη συνέντευξη της Ειρήνης Μπαλαμούτσου-Κατίκα στον γράφοντα, Ηράκλειο, 8 Σεπτεμβρίου 2017).

Συγκεκριμένα στην ανοιχτή πρόσκληση στον τύπο δημοσιεύονται τα ακόλουθα ιδιαίτερα σημαντικά για την ιστορία του ναού και την ιστορία της εικόνας του Αγ. Νικολάου από τα Ψαρά, αλλά και την κατασκευτική ατμόσφαιρα του εορτασμού:

«Πανήγυρις τῆς ἐν Νέα Ἀλικαρνασσοῦ Ἱερᾶς ἐκκλησίας τοῦ Ἁγ. Νικολάου.
Πρόσκλησις πρὸς πάντας τοὺς φιλοχρίστους καὶ φιλεόρτους χριστιανούς.

Τὴν 6ην Δεκεμβρίου ἐ.ἔ. ἡ Κοινότης Νέας Ἀλικαρνασσοῦ ἄγει τὴν ἐπέτειον πανήγυριν τοῦ Ἁγ. Νικολάου. Ἡ ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ εἰκὼν τοῦ Ἁγίου εἶνε ἐκείνη ἀκριβῶς ἡ τῶν παλαιῶν Ψαρῶν θαυματουργὸς εἰκὼν, ἦν οἱ Τούρκοι ἀπαγαγόντες κατὰ τὴν Ἐθνικὴν ἐπανάστασιν τοῦ '21, ἐπώλησαν εἴτα εἷς τινα Ἱερέα πατῆ Γεώργιον ἐφημέριον Ἀλικαρνασσοῦ. Ἡ λειτουργία ψαλήσεται κατασκευτικώτατα καὶ ἐν ῥυθμῷ βυζαντινῷ ὑπὸ καλλίστων Ἱεροψαλτῶν, πρωτοστατοῦντος τοῦ ἀρίστου ἡμῶν Ἱεροψάλτου, κ. Λουκᾶ Λουκίδου.

Ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἐπιτροπὴ»

(Εφ. *Ανόρθωσις*, Ηράκλειο, 3 Δεκεμβρίου 1927, αρ. 1831).

Η ΑΝΕΓΕΡΣΗ ΤΟΥ ΝΕΟΥ ΝΑΟΥ

Οι κάτοικοι της Νέας Αλικαρνασσοῦ αναγκάστηκαν να εγκαταλείψουν για δεύτερη φορά τον συνοικισμό κατά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Όπως αναφέρει η Ευαγγελία Προκοπίδου σε μαγνητοφωνημένη συνέντευξή της: «Οι κάτοικοι πέρασαν άσχημες εποχές... Ήρθε ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος, πάλι έπρεπε να φύγουν από τα σπίτια τους να πάνε στα χωριά.... Ευτυχώς οι άνθρωποι ήταν καλοί, τους δέχτηκαν με καλοσύνη και μετά την Κατοχή ξαναήρθαν στην Αλικαρνασσό να ξαναφτιάξουν από την αρχή τα σπίτια τους... και τις εκκλησίες τους» (μαγνητοφωνημένη συνέντευξη της Ευαγγελίας Προκοπίδου στον γράφοντα, Ηράκλειο, 8 Σεπτεμβρίου 2017).

Η ανέγερση του ναού του Αγίου Νικολάου ξεκίνησε ουσιαστικά το 1948 για να αντικαταστήσει τον αρχικό ξύλινο ναό του 1927. Χρήματα δεν υπήρχαν και ο ναός ανεγέρθηκε με εράνους, προσωπική εργασία και τη διεξαγωγή κοινωνικών εκδηλώσεων. Χαρακτηριστικά είναι τα όσα μας αναφέρει η Ευαγγελία Προκοπίδου από τις αναμνήσεις της από τη μητέρα της, η οποία συμμετείχε σε αυτούς τους εράνους: «Κάθε παραμονή του Αγ. Νικολάου έφτιαχναν αρτουλάκια και τα παίρνανε δύο-δύο οι κυρίες και κατεβαίναν στο Ηράκλειο και λέγανε “για τον Άγιο Νικόλαο να μας δώσετε ό,τι έχετε ευχαρίστηση”. Ήταν, λοιπόν, ένα μπακάλικο από τα

καλύτερα του Ηρακλείου, στην αρχή της αγοράς, και όταν πήγε η μαμά μου εκεί του λέει “ένα αρτουλάκι για τον Άγιο Νικόλαο” και αυτός της έδωσε ένα χαστούκι. Γύρισε η μαμά μου και το άλλο μάγουλο και του λέει “άμα μου δώσετε άλλο ένα θα πάρετε όμως ένα αρτουλάκι;”. Ο άνθρωπος το μετάνιωσε αισθάνθηκε άσχημα και γέμιζε κάθε φορά που τη συναντούσε τα χεράκια της κόρης της [που μας παραχώρησε τη συνέντευξη] *καραμέλες*» (μαγνητοφωνημένη συνέντευξη της Ευαγγελίας Προκοπίδου στον γράφοντα, Ηράκλειο, 8 Σεπτεμβρίου 2017). Το ίδιο επιβεβαιώνει η κυρία Ειρήνη Μπαλαμούτσου-Κατίκα: «Εγώ, εν τω μεταξύ, μεγάλωσα και μπήκα στην επιτροπή την εκκλησιαστική, όπου θέατρο, όπου έρανος, όπου πανηγύρι, “τον οβολόν σας κύριε”... Τα υλικά από εράνους. Πηγαίναμε στα πανηγύρια, στα χωριά [...]» (μαγνητοφωνημένη συνέντευξη της Ειρήνης Μπαλαμούτσου-Κατίκα στον γράφοντα, Ηράκλειο, 8 Σεπτεμβρίου 2017).

Εκτός από τους εράνους οι κάτοικοι της Νέας Αλικαρνασσοῦ ανέβασαν δύο θεατρικές παραστάσεις το ίδιο έτος, οι εισπράξεις των οποίων διατέθηκαν γι’ αυτόν τον σκοπό (Φουντουλάκη χ.χ., 61). Πρόκειται για το κοινωνικό δράμα *Άννα θα σε πάρω* και η κωμωδία *Αντίθετα της φύσεως* (Περισυνάκης κ.ά. 2010, 122). Οι θεατρικές παραστάσεις τέθηκαν υπό την προστασία του νομάρχη Ηρακλείου για την ενίσχυση του ταμείου της ανεγέρσεως του ιερού ναού Αγίου Νικολάου (Περισυνάκης κ.ά. 2010, 106.). Χαρακτηριστική είναι η μαρτυρία της Ειρήνης Μπαλαμούτσου-Κατίκα που συμμετείχε στην πρώτη θεατρική παράσταση, όπως αναφέρεται σε μαγνητοφωνημένη συνέντευξη που μου παραχώρησε το 2017. Μεταξύ άλλων αναφέρει τα εξής: «Παίχτηκε το *Άννα θα σε πάρω* ... και είχαμε καλεσμένες όλες τις αρχές... Η παράσταση έγινε στο σχολείο της Νέας Αλικαρνασσοῦ, στο 1ο Δημοτικό... και είχε τόσο μεγάλη επιτυχία που μας ζητήθηκε να το παίξουμε στο [θέατρο] Ντορέ... [Τις εισπράξεις τις έδωσαν για την ανοικοδόμηση του ναού]» (μαγνητοφωνημένη συνέντευξη της Ειρήνης Μπαλαμούτσου-Κατίκα στον γράφοντα, Ηράκλειο, 8 Σεπτεμβρίου 2017).

Οι προσωπική εργασία και οι δωρεές εύπορων κατοίκων της Νέας Αλικαρνασσοῦ συνέβαλαν στην αποπεράτωση του ναού. Αναλυτικά αναφέρει η Ειρήνη Μπαλαμούτσου-Κατίκα σε συνέντευξή της: «[...] Το πάτωμα του Αγίου Νικολάου... [επενδύθηκε με] πλακάκια από τον Νίχλο, τον Κασαλή. Όλοι οι Αλικαρνασσώτες ήταν οικοδόμοι και, όπως μπορούσε, ο καθένας πρόσφερε. Ο περίβολος με τα πλακάκια έγινε από τον Μανόλη Σεκέρη που έκανε πολλές δωρεές. Προσωπική δουλειά από όλους [...]» (μαγνητοφωνημένη συνέντευξη της Ειρήνης Μπαλαμούτσου-Κατίκα στον γράφοντα, Ηράκλειο, 8 Σεπτεμβρίου 2017).

Τον Απρίλιο του 1954 ο Μητροπολίτης Κρήτης Ευγένιος συνιστά στο εκκλησιαστικό συμβούλιο Νέας Αλικαρνασσοῦ τον αγιογράφο Στυλιανό Καρτάκη, πτυχιούχο της Σχολής Καλών Τεχνών και το προτρέπει να έρθει σε συνεννόηση μαζί του για την κατασκευή των εικόνων του ναού (Ι.Α.Ι.Α.Κ. αρ. εγγρ. ΑΛ. 22.094).

Ο Στυλιανός Καρτάκη[ις] υπήρξε ένας από τους πλέον σύγχρονους σημαντικούς αγιογράφους της Κρήτης από την Κίσαμο. Γεννήθηκε το 1913 και πέθανε το 1988. Ζωγράφισε φορητές εικόνες, κύριο έργο του όμως ήταν οι βυζαντινές τοιχογραφίες. Ο Καρτάκης κόσμησε με τις τοιχογραφίες του τον μητροπολιτικό ναό του Αγίου Μηνά Ηρακλείου, τον Ι. Ν. Ευαγγελίστριας Φρε Αποκορώνου, τον Αγ. Νεκτάριο Χανίων, την Αγ. Ζώνη Θεσσαλονίκης και άλλους ναούς. Είχε εργαστήριο με δικούς του μαθητές στα Χανιά (Αλεβίζου 2010, 202, 238, 265, 266, 267, 268, 274,

276). Ο Καρτάκης ζωγράφισε το 1954 τις εικόνες του τέμπλου του Αγ. Νικολάου Αλικαρνασσού, ενώ το ίδιο έτος ο αγιογράφος Δημήτριος Σαριδάκης, πτυχιούχος της Α.Σ.Κ.Τ., «εδραιωμένος αγιογράφος με δικό του εργαστήρι και μαθητές τη δεκαετία του '60» και με εμπειρία σε ναούς στην Αθήνα, στην Κρήτη και αργότερα στο παρεκκλήσιο του Αρχιεπισκοπικού Μεγάρου Κρήτης (Αλεβίζου 2010, 270-272), ζωγράφισε τις εικόνες του τέμπλου των άλλων αγίων της εν λόγω τρίκλιτης εκκλησίας, των Αγίων Νικολάου, Ελένης και του Αρχαγγέλου Μιχαήλ (Γκίνος 2001, τχ. 145). Ο νέος ναός λειτούργησε επισήμως για πρώτη φορά το Πάσχα του 1954 (Περυσινάκης κ.ά. 2010, 122, εφ. *Αλικαρνασσός*, Αθήνα, 1 Ιουνίου 1954, αριθ. 16).

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Συνοψίζοντας οι πρόσφυγες της Νέας Αλικαρνασσού, προερχόμενοι κυρίως από την Αλικαρνασσό της Μικράς Ασίας, μπόρεσαν μέσα από τις πολεμικές και πολιτικές αντιξοότητες της εποχής να δημιουργήσουν έναν συνοικισμό που εξελίχθηκε σε μία σύγχρονη πόλη. Μία από τις προτεραιότητές τους ήταν και η ανοικοδόμηση ναού για την εξυπηρέτηση των θρησκευτικών τους αναγκών. Το όνομά του συνδέεται με τον ομώνυμο ναό που βρισκόταν στην Αλικαρνασσό της Μικράς Ασίας καταστράφηκε. Η ανοικοδόμηση συνάδει με την πρακτική πολλών προσφυγικών ομάδων στον ελλαδικό χώρο να ιδρύουν ναό που έφερε το όνομα του προστάτη αγίου του τόπου προέλευσής τους. Τον αρχικό ξύλινο ναό διαδέχθηκε ο σημερινός ναός του Αγίου Νικολάου που εξακολουθεί να δεσπάζει στην πλατεία της Νέας Αλικαρνασσού ως σημείο αναφοράς για τους κατοίκους, σύμβολο συλλογικής προσπάθειας και μνήμης του κοινού παρελθόντος και ως αντιπροσωπευτικό παράδειγμα συνεργασίας και δημιουργικότητας των προσφύγων.

Εικ. 1. Πρωτοσέλιδο της Νέας Εφημερίδας του Ηρακλείου για τη Μικρασιατική Καταστροφή (Πηγή: Εφ. Νέα Εφημερίς, Ηράκλειο, 6 Σεπτεμβρίου 1922, αρ. 3188).

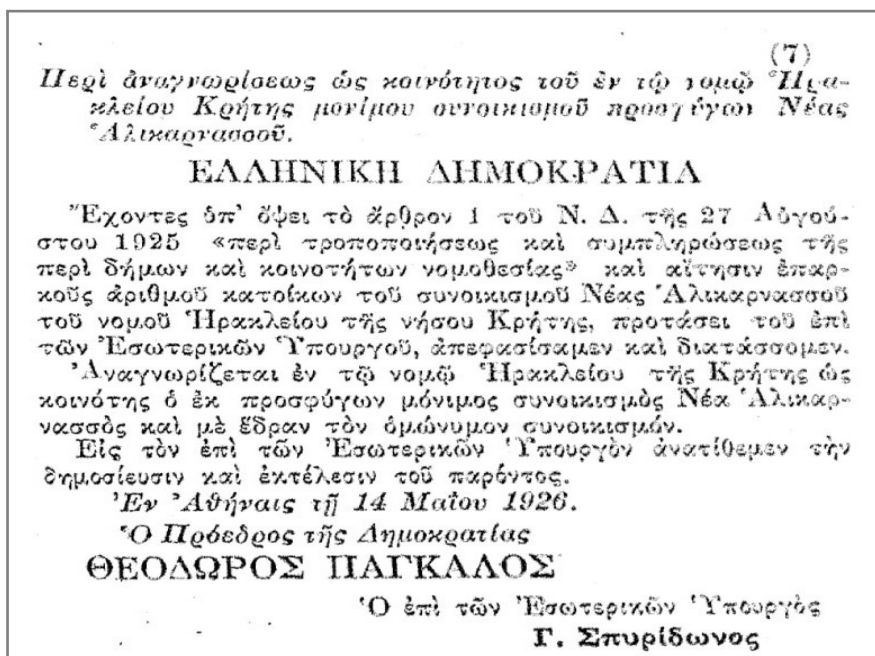

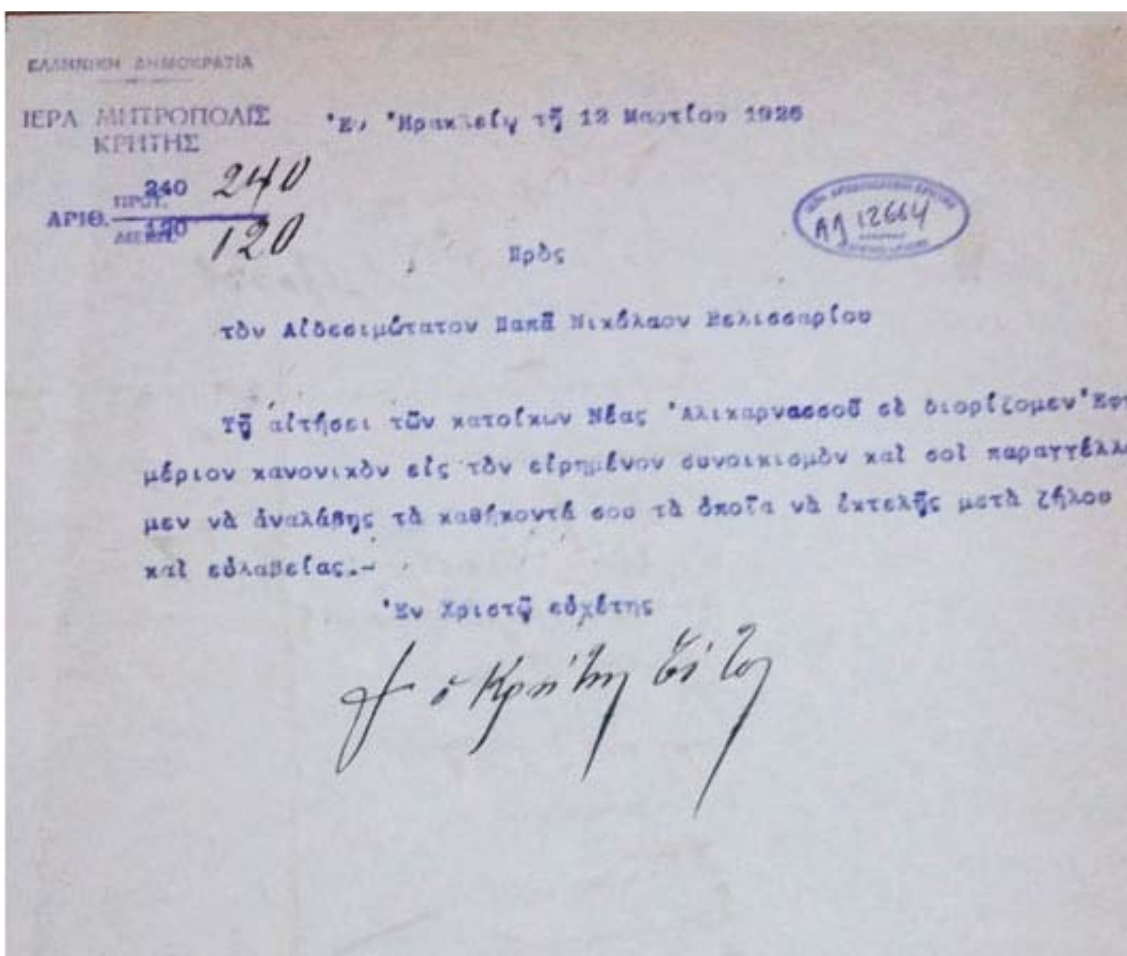

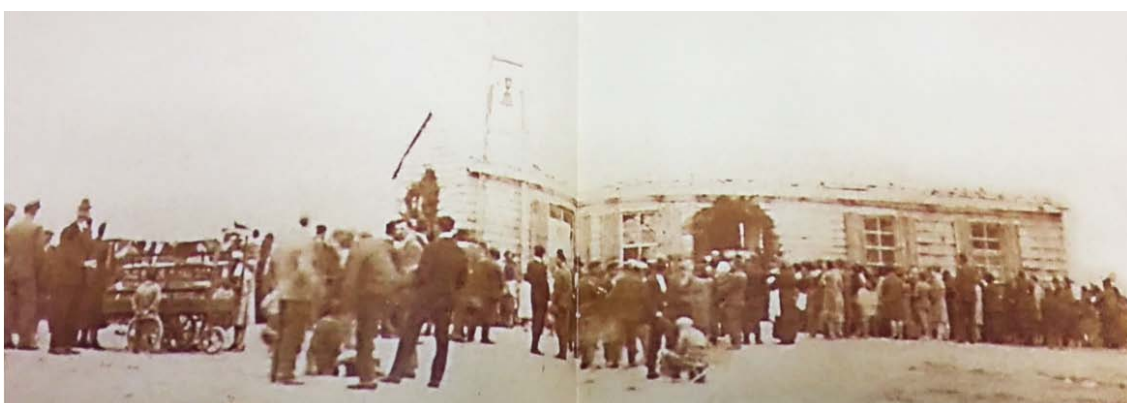
Εικ. 5. Ο ναός του Αγ. Νικολάου Αλικαρνασσοῦ (Bodrum)
(Πηγή: Περισυνάκης Αντ. κ.ά. 2010, 115).

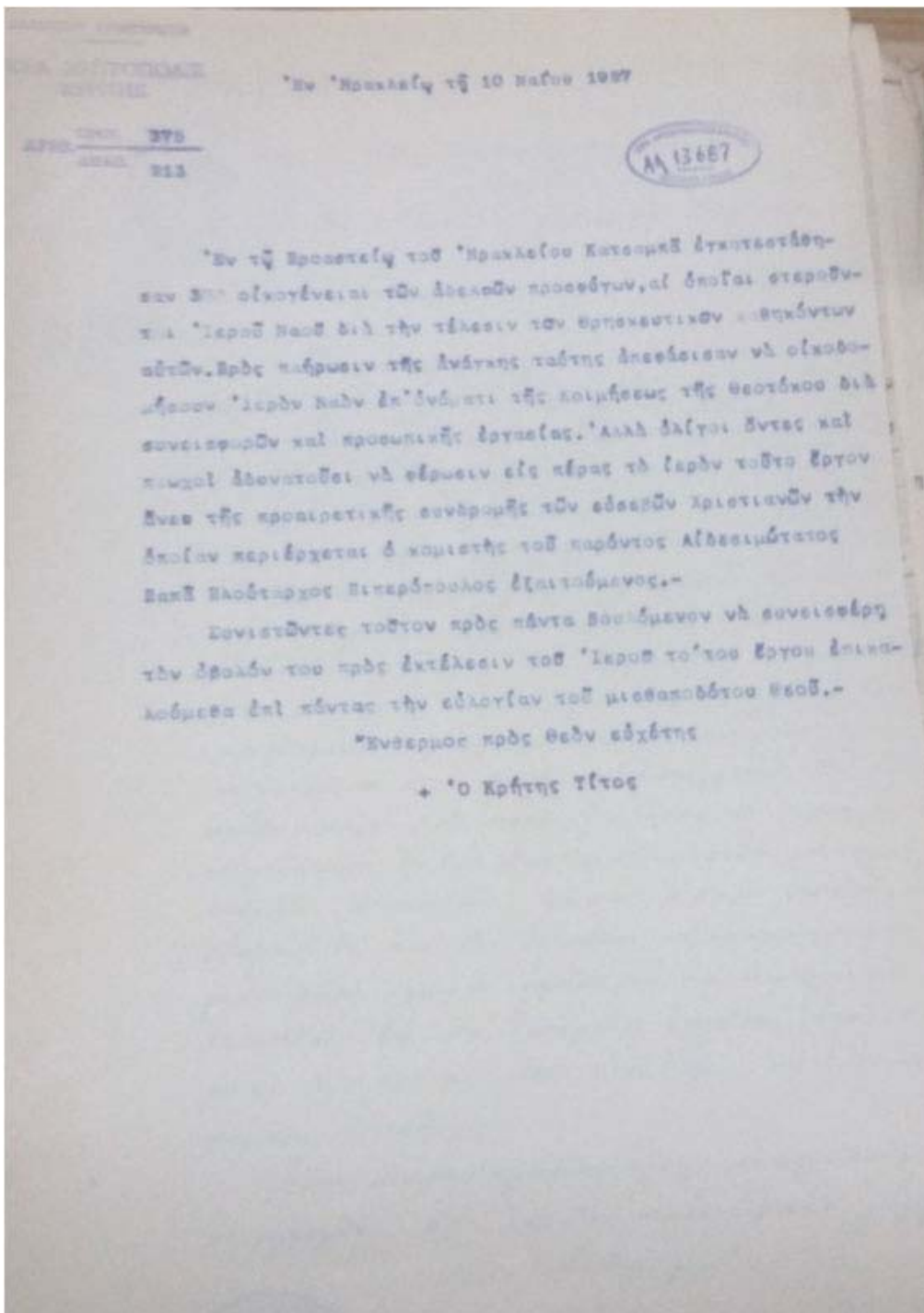
Εικ. 6. Διάταγμα για την ίδρυση της κοινότητας Νέας Αλικαρνασσοῦ
(Πηγή: Φ.Ε.Κ. 186/1926, 1487).

Εικ. 7. Διοριστήριο έγγραφο πατρός Νικολάου Βελισσαρίου στη θέση του εφημερίου Νέας Αλικαρνασσού (Πηγή: Ι.Α.Ι.Α.Κ., Αλληλογραφία, Ο Κρήτης Τίτος προς τον παπά Νικόλαο Βελισσάριο, Ηράκλειο, 12 Μαρτίου 1926, αρ. εγγρ. Αλ. 12664).

Εικ. 8. Ο πρώτος ξύλινος ναός του Αγ. Νικολάου Νέας Αλικαρνασσού (Πηγή: Αρχείο Παλαιού Δήμου Νέας Αλικαρνασσού – νυν Δήμου Ηρακλείου).

Εικ. 9. Ανοικτή επιστολή μητροπολίτη Κρήτης Τίτου προκειμένου ὅλοι να συνδράμουν τους πρόσφυγες στην ανοικοδόμηση ιεροῦ ναοῦ (Πηγή: Ι.Α.Ι.Α.Κ., Αλληλογραφία, Ανοικτή Επιστολή Κρήτης Τίτου, Ηράκλειο, 10 Μαΐου 1927, αρ. εγγρ. ΑΛ. 13687).

Εικ. 10. Ο σημερινός ναός Αγ. Νικολάου Νέας Αλικαρνασσοῦ την περίοδο της κατασκευῆς του (1948)
(Πηγή: Αρχείο Παλαιού Δήμου Νέας Αλικαρνασσοῦ – νυν Δήμου Ηρακλείου).

Εικ. 11. Ο ναός Αγ. Νικολάου Νέας Αλικαρνασσοῦ την περίοδο της κατασκευῆς του
(Πηγή: Αρχείο Παλαιού Δήμου Νέας Αλικαρνασσοῦ – νυν Δήμου Ηρακλείου).

Ἡ χθεσινὴ ἡμέρα.—Χθὲς τὴν πρωΐαν ὁ κ. Βενιζέλος συνοδευόμενος ὑπὸ τοῦ κ. Δημάρχου, τοῦ κ. Πολυχρονίδου καὶ τοῦ κ. Μηνᾶ Γεωργιάδου ἐπεσκέφθη τὸν συνοικισμὸν τῆς Νέας Ἀλικαρνασσοῦ παρὰ τῶν κατοίκων τῆς ὁποίας ἔτυχε θερμότητος ὑποδοχῆς. Τὸ αὐτοκίνητον τοῦ κ. Βενιζέλου ἐραίνετο μὲ ἀνθὴ ἐνῶ ὄλος ὁ συγκεντρωμένος κόσμος ἐζητωκραύγαζε ζωηρῶς. Ὁ κ. Πρόεδρος ἐξεφράσθη μετὰ θαυμασμοῦ διὰ τὴν πρόσodon τὴν ὁποίαν ἐπετέλεσαν οἱ κάτοικοι τοῦ νεοσυστάτου αὐτοῦ συνοικισμοῦ, κατορθώσαντες ν' ἀνεγείρουν ἐξ ἰδίων ἐκκλησίαν καὶ σχολεῖον. Συνεχάρη δὲ διὰ τοῦτο τὸν πρόεδρον τῆς κοινότητος κ. Ἐλευθερίαν.

Ἐκ τῆς Νέας Ἀλικαρνασσοῦ ὁ κ. Βενιζέλος ἐπέστρεψεν εἰς τὴν οἰκίαν τοῦ Πολυχρονίδου, ὅπου καὶ ἔμεινε μέχρι τῆς ἀναχωρήσεώς του. Ἐκεῖ τὸν ἐπεσκέφθη ἀντιπροσωπεῖα τῶν προσφυγικῶν ὀργανώσεων Ἡρακλείου, ἧτις ἐξέθεσεν εἰς αὐτὸν τὰ τῶν ἀναγκῶν τοῦ προσφυγικοῦ κόσμου τοῦ Νομοῦ μας.

Ὁ κ. Βενιζέλος κατὰ τὴν χθεσινὴν ἐπίσκεψίν του εἰς τὴν κοινότητα Ἀλικαρνασσοῦ ἔγινε δεκτὸς μετ' ἀκρατήτου ἐνθουσιασμοῦ.

Ἡ κοινότης προσέφερον εἰς τὸν κ. Πρόεδρον μίαν ὡραίαν εἰκόνα του.

Ὁ κ. Βενιζέλος ἐδέχθη εὐχαρίστως τὴν προσφορὰν καὶ ἀφοῦ ἔθεσεν ἐπὶ τῆς εἰκόνης τὴν ὑπογραφήν του, ἐδώρησεν αὐτὴν ὡς κειμήλιον, εἰς τὴν κοινότητα.

Μεταξὺ ἄλλων ἐπεσκέφθη τὸν κ. Βενιζέλον καὶ ὁ ἐκ Πειραιῶς βιομήχανος κ. Λομβάρδος, ὅστις κλαίων εἶπεν εἰς αὐτὸν ὅτι σὸ λαὸς τὸν περιμένει γιὰ νὰ τὸν σώσῃ.

Ὁ κ. Βενιζέλος ἤκουσε μετὰ συγκινήσεως τοὺς λόγους αὐτοὺς χωρὶς ν' ἀπαντήσῃ.

Ἐἰς τὴν κυρίαν Βενιζέλου ἐδώρηθη ἕνα παλαιὸν λυχνάρι. Ἡ κυρία Πρόεδρος ἔμεινε πολὺ εὐχαριστημένη ἐκ τῆς δωρεᾶς αὐτῆς.

Εικ. 12. Δημοσιεύματα της εφ. *Ἀνόρθωσις* του Ηρακλείου που αναφέρεται στην επίσκεψη του Ἐλευθερίου και της Ἐλενας Βενιζέλου στο Ηράκλειο και στη Νέα Αλικαρνασσό (Πηγή: Εφ. *Ἀνόρθωσις*, Ηράκλειο, 16 Σεπτεμβρίου 1927, αρ. 1764).

Πανηγυρις τῆς ἐν Νέᾳ Ἀλικαρνασσῶ Ἱερᾶς ἐκκλησίας τοῦ ἁγ. Νικολάου.

Πρόσκλησις πρὸς πάντας τοὺς φιλοχρίστους καὶ φιλεόρτους χριστιανούς.

Τὴν 8ην Δεκεμβρίου ἐ. ἔ. ἡ Κοινότης Νέας Ἀλικαρνασσοῦ ἀγεί τὴν ἐπέτειον πανηγυριν τοῦ ἁγ. Νικολάου. Ἡ ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ εἰκὼν τοῦ ἁγίου εἶνε ἐκεῖνη ἀκριβῶς ἡ τῶν παλαιῶν Ψαρῶν θαυματουργὸς εἰκὼν, ἣν οἱ Τούρκοι ἀπαγαγόντες κατὰ τὴν Ἐθνικὴν ἐπανάστασιν τοῦ 21, ἐπώλησαν εἶτα εἰς τινὰ Ἱερέα παπᾶ Γεώργιον ἐφημέριον Ἀλικαρνασσοῦ. Ἡ λειτουργία ψαλλῆσεται κατανυκτικώτατα καὶ ἐν ρυθμῷ βυζαντινῷ ὑπὸ καλλίστων Ἱεροψαλτῶν, πρωτοστατοῦντος τοῦ ἀρίστου ἡμῶν Ἱεροψάλτου, κ. Λουκά Λουκίδου.

4-4

Ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἐπιτροπὴ.

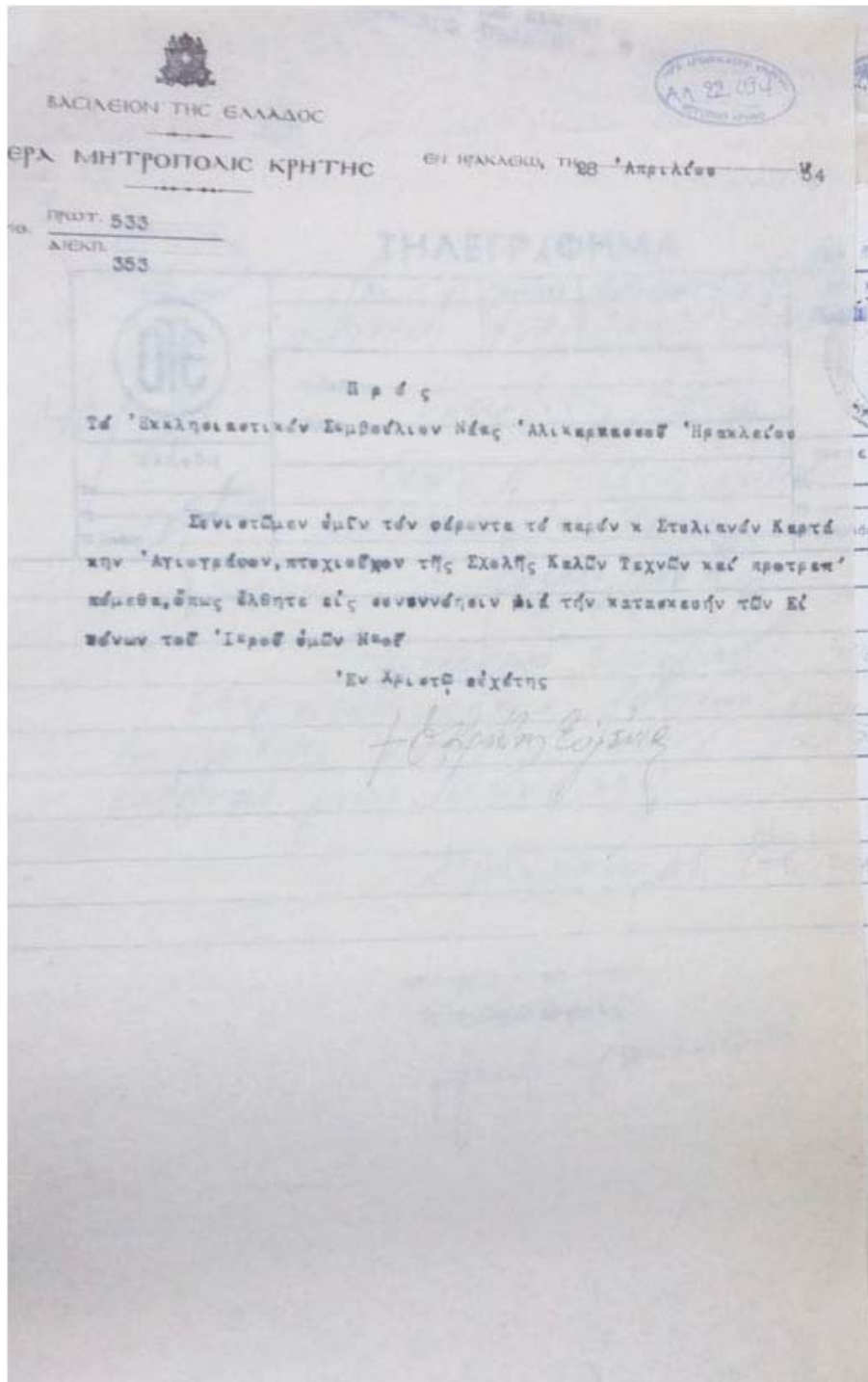
Εικ. 13. Δημοσίευμα της εφ. *Ἀνόρθωσις* του Ηρακλείου για το πανηγύρι του Αγ. Νικολάου Νέας Αλικαρνασσοῦ το 1927 (Πηγή: Εφ. *Ἀνόρθωσις*, Ηράκλειο, 3 Δεκεμβρίου 1927, αρ. 1931).

Εικ. 14. Η παλαιά εικόνα του Αγίου Νικολάου (Πηγή: Γκίνος 2001).

Εικ. 15. Επιστολή του Μητροπολίτη Κρήτης Ευγενίου (Ψαλιδάκη) στην οποία συνιστά στο Εκκλησιαστικό Συμβούλιο Νέας Αλικαρνασσοῦ τον αγογράφο Στ. Καρτάκη για την κατασκευή των εικόνων του ναού του Αγ. Νικολάου (Πηγή: Ι.Α.Ι.Α.Κ., Αλληλογραφία, Ο Κρήτης Ευγένιος προς το Εκκλησιαστικό Συμβούλιο Νέας Αλικαρνασσοῦ Ηρακλείου, Ηράκλειο, 28 Απριλίου 1954, αρ. εγγρ. Αλ. 22094).

Εικ. 16. Ο νεόδμητος ναός του Αγ. Νικολάου Νέας Αλικαρνασσοῦ
(Πηγή: Περισυνάκης Αντώνης κ.ά. 2010, 118).

Εικ. 17. Ο ναός του Αγ. Νικολάου Νέας Αλικαρνασσοῦ σήμερα
(Πηγή: φωτ. Εμμανουήλ Γ. Χαλκιαδάκη, 2016).

ΠΗΓΕΣ - ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΑΡΧΕΙΟ ΠΑΛΑΙΟΥ ΔΗΜΟΥ ΝΕΑΣ ΑΛΙΚΑΡΝΑΣΣΟΥ (ΝΥΝ ΔΗΜΟΥ ΗΡΑΚΛΕΙΟΥ)

ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΑΡΧΕΙΟ ΙΕΡΑΣ ΑΡΧΙΕΠΙΣΚΟΠΗΣ ΚΡΗΤΗΣ

- Ι.Α.Ι.Α.Κ., Σύνδεσμος Μικρασιατών Προσφύγων Νομού Ηρακλείου προς τον Μητροπολίτη Κρήτης Τίτο, Ηράκλειο, 22 Ιανουαρίου 1926, αρ. εγγρ. ΑΛ. 12548.
- Ι.Α.Ι.Α.Κ., Αλληλογραφία, Αστογεωργική Ομάς Προσφύγων Αλικαρνασσέων προς τον Μητροπολίτη Κρήτης, Νέα Αλικαρνασσός, 10 Μαρτίου 1926, αρ. εγγρ. ΑΛ. 12663.
- Ι.Α.Ι.Α.Κ., Αλληλογραφία, Ο Κρήτης Τίτος προς τον παπά Νικόλαο Βελισσάριο, Ηράκλειο 12 Μαρτίου 1926, αρ. εγγρ. ΑΛ. 12664.
- Ι.Α.Ι.Α.Κ., Αλληλογραφία, Ο Κρήτης Τίτος προς την Νομαρχία Ηρακλείου, Ηράκλειο, 23 Μαρτίου 1926, αρ. εγγρ. ΑΛ. 12695.
- Ι.Α.Ι.Α.Κ., Γεννήσεις – Βαπτίσεις, Ο Κρήτης Τίτος προς την Ενοριακή Επιτροπεία Νέας Αλικαρνασσού, Ηράκλειο, 27 Σεπτεμβρίου 1926, ΓΕΝ. – ΒΑΠΤ. 159.
- Ι.Α.Ι.Α.Κ., Αλληλογραφία, Ο Κρήτης Τίτος προς την Υπηρεσίαν Προνοίας και Δημοσίας Αντιλήψεως, Ηράκλειο, 1 Ιανουαρίου 1927, αρ. εγγρ. ΑΛ. 13438.
- Ι.Α.Ι.Α.Κ., Αλληλογραφία, Ανοικτή Επιστολή Κρήτης Τίτου, Ηράκλειο, 10 Μαΐου 1927, αρ. εγγρ. ΑΛ. 13687.
- Ι.Α.Ι.Α.Κ., Αλληλογραφία, Ο Κρήτης Ευγένιος προς το Εκκλησιαστικό Συμβούλιο Νέας Αλικαρνασσού Ηρακλείου, Ηράκλειο, 28 Απριλίου 1954, αρ. εγγρ. ΑΛ. 22094.
- Ι.Α.Ι.Α.Κ., Αλληλογραφία, «Κατάλογος κατηχητικών σχολείων πόλεως και προαστείων της Ιεράς Μητροπόλεως», αρ. εγγρ. ΑΛ. 22186/α.

ΚΕΝΤΡΟ ΜΙΚΡΑΣΙΑΤΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

Αρχείο Προφορικής Παράδοσης, φάκ. Α 25.

Αρχείο Προφορικής Παράδοσης, φάκ. Α 34.

ΤΥΠΟΣ ΤΗΣ ΕΠΟΧΗΣ

Εφ. *Αλικαρνασσός*, Αθήνα, 3 Μαΐου 1953, αρ. 7.

Εφ. *Ανόρθωσις*, Ηράκλειο, 16 Σεπτεμβρίου 1927, αρ. 1764.

Εφ. *Ανόρθωσις*, Ηράκλειο, 3 Δεκεμβρίου 1927, αρ. 1831.

Φ.Ε.Κ.

Εφημερίς της Κυβερνήσεως, Ελληνική Δημοκρατία, Αθήνα, 7 Ιουνίου 1926, τχ. Α', αρ. φ. 186, Διάταγμα της 14 Μαΐου 1926 «Περί αναγνωρίσεως ως κοινότητος τοῦ ἐν τῷ νομῷ Ἡρακλείου Κρήτης μονίμου συνοικισμού προσφύγων Νέας Ἀλικαρνασσοῦ», 1487.

ΠΡΟΦΟΡΙΚΕΣ ΜΑΡΤΥΡΙΕΣ

Μαγνητοφωνημένες συνεντεύξεις που παραχώρησαν οι κυρίες Ειρήνη Μπαλαμούτσου-Κατίκα, η Μαρία Κατίκα, η Ευαγγελία Προκοπίδου και Αικατερίνη Μπαλαμούτσου στον γράφοντα, Ηράκλειο, 8 Σεπτεμβρίου 2017.

ΒΟΗΘΗΜΑΤΑ, ΑΡΘΡΑ ΣΕ ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΣΥΝΕΔΡΙΩΝ & ΣΥΛΛΟΓΙΚΟΥΣ ΤΟΜΟΥΣ

Χλόη-Ντενίζ Αλεβίζου (2010), *Η Κρήτη των Καλλιτεχνών, 19ος -20ός αιώνας, Αγιογραφία – Ζωγραφική – Γλυπτική*, Ηράκλειο, Εκδόσεις Δοκιμάκη.

Νίκος Ανδριώτης (1999), «Η άφιξη και εγκατάσταση των μικρασιατών προσφύγων στην Κρήτη και ειδικότερα στο Ηράκλειο», *Ο Μίτος της Αριάδνης, Ξετυλίγοντας την ιστορία της πόλης του Ηρακλείου*, Ηράκλειο Κρήτης, 127-136.

Κώστας Ανδριώτης, Νίκος Ανδριώτης (2002), «Η άφιξη και η πρώτη εγκατάσταση των Μικρασιατών προσφύγων στην πόλη του Ηρακλείου. Ο αριθμός των αφιχθέντων και η συμβολή τους στη μεταβολή των πληθυσμιακών δεδομένων της πόλης», *Πεπραγμένα Η΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. Γ1, Ηράκλειο, Εταιρεία Κρητικών Ιστορικών Μελετών, 21-32.

Πρωτοπρεσβύτερος Ιωάννης Βερνέζος (χ.χ.), *Σύντομο Βιογραφικό Σημείωμα Οσίου Ιωάννου του Ρώσου*, Προκόπιο Ευβοίας, Ευαγές Ίδρυμα «Όσιος Ιωάννης ο Ρώσσοσ».

Αρχιμανδρίτης Νεκτάριος Γκίνος (2001), *Καταγραφή Εικόνων και κειμηλίων, Α΄ Αρχιερατική Περιφέρεια Πόλεως Ηρακλείου, Ενορία Αγίου Νικολάου Νέας Αλικαρνασσού*, τχ. 145, Ηράκλειο, Ιερά Αρχιεπισκοπή Κρήτης, Επικοινωνιακό και Μορφωτικό Ίδρυμα, Τμήμα Εκκλησιαστικής Κληρονομιάς.

Κοινωνία των Εθνών (1997), *Η Εγκατάσταση των προσφύγων στην Ελλάδα*, Αθήνα.

Ευγενία Λαγουδάκη-Σασλή (2009), *Ειδικό Προσφύγων*, Ηράκλειο, Δήμος Ηρακλείου.

Ευγενία Λαγουδάκη (2009), *Πρόσφυγες στο Ηράκλειο του Μεσοπολέμου*, Ηράκλειο, εκδόσεις Δοκιμάκης.

Κώστας Νιγδέλης (2016), *Δήμος Νεάπολη – Συκεών, Ο μεγάλος Καλλικρατικός Δήμος*, Δήμος Νεάπολης – Συκεών, Κοινοφελής Επιχείρηση Υπηρεσιών Νεάπολης – Συκεών.

Dimitri Pentzopoulos (1962), *The Balkan Exchange of Minorities and its Impact on Greece*, Παρίσι, Mouton.

Αντώνης Περισυνάκης, κ.ά. (2010), *Αρχαία Αλικαρνασσός Νέα Αλικαρνασσός, Ταξίδι στο χρόνο και στην Ιστορία...*, Νέα Αλικαρνασσός, Δήμος Νέας Αλικαρνασσού.

Στέργιος Σπανάκης (1981), *Η ύδρευση του Ηρακλείου, 828-1939*, Ηράκλειο, εκδ. Τεχνικό Επιμελητήριο Ελλάδος/Τμήμα Ανατολικής Κρήτης.

Λένα Τζεδάκη-Αποστολάκη (2004), «Ψηφίδες Ιστορίας: Νομός Ηρακλείου 1900-1925», *Το Ηράκλειο και η περιοχή του, Διαδρομή στο Χρόνο, Ιστορία, Αρχαιολογία, Λογοτεχνία, Κοινωνία*, Νίκος Μ. Γιγουρτάκης (επιμ.), Ηράκλειο, Κέντρο Κρητικής Λογοτεχνίας, Γενική Γραμματεία Ολυμπιακών Αγώνων, 411-446.

Μαρία Φουντουλάκη (επιμ.) (χ.χ.), *Μ. Ασία – Νέα Αλικαρνασσός ... ένα ταξίδι μνήμης*, Νέα Αλικαρνασσός, Κ.Α.Π.Η. Νέας Αλικαρνασσού.